

125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

**М. С. Грушевський: між історією і політикою
(1924—1934 рр.)***

Йдеться про останні роки життя та діяльності М. С. Грушевського та розкривається зміст кампанії «викриття» вченого в республіці.

ВИГНАННЯ

Останні роки життя і діяльності М. С. Грушевського після арешту 1931 р., раптового звільнення і дозволу проживати у Москві залишаються однією з найменш висвітлених сторінок його біографії. Академік тихо жив у Москві, намагаючись знайти відраду у науковій праці. Його нерідко можна було зустріти у московських архівах та бібліотеках. Він не облишав праці над черговим томом «Історії України-Руси», хоч і слабував здоров'ям, особливо погіршився зір. До Москви згодом перебралися дружина Марія Сильвестрівна і дочка Катерина. Брат Олександр Сергійович з дружиною Ольгою залишилися у Києві.

У фонді Грушевських ЦДІА УРСР збереглася невелика частина листування між сім'ями суто побутового характеру. Про це, зокрема, свідчить невеликий лист Михайла Сергійовича у Київ до брата: «Дорогий! Дуже були раді одержати кілька рядків твоєї руки. Коло нас нічого нового. Була сильна спека, так що важко було виходити. Марія Сильвестрівна дуже полюбила зрання виходити на сусідній базар, де тепер багато ягід. Дуже зародили вишні, хоч дуже дорогі все-таки. Тепер пройшли дощі. Іздили декілька разів рікою по місту. Але ніколи не виходимо з дому всі разом, бо сусіди пороз'їздилися, по-тутешньому вважається недопустимим — небезпечно від злодіїв лишати помешкання без нікого. Неприємно, що й у Києві навідується. Що виявилось з того приходу, то ви згадуєте: як вони влізли і де побували? В якій мірі?

Цілуємо, пишеть.

30.VII.34»¹.

Немає сумніву, що Грушевський свідомо обходить будь-які політичні або навіть наукові питання, не бажаючи зашкодити братові чи собі. Зазначимо також, що цитований вище лист — це останній відомий нам автограф М. С. Грушевського.

У 1931 р. на Україні почалася масована і тривала кампанія по викриттю політичних та історичних поглядів академіка. Характер, розмах і дійові особи її свідчать, що задумувалася вона як складова частина підготовки гучного процесу у справі так званого «Українського національного центру» на чолі з Грушевським. Безперечно, що його раптове звільнення і «почесне» заслання до Москви внесли певний розлад у

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журнал.— 1991.— № 4, 5, 7—10.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 1393, арк. 1—2.

плани організаторів кампанії, але пропагандистська машина, спрямована на розгром історика і його школи, набирала все більших обертів².

На початку травня 1931 р. у соціально-економічному відділі ВУАН відбулося засідання циклів історії і філософії, присвячене розгляду соціально-політичних і історичних концепцій Грушевського. Основну доповідь про соціологічні погляди вченого зробив академік Юринець. Протягом двох днів виступили понад десять промовців. Головним чином це були офіційні історики, котрі брали участь й у дискусії з приводу історичної схеми Яворського, а також науковці колишньої історичної секції ВУАН, у тому числі учні Грушевського. «Дискусія» мала однобічний характер і зводилася до цілеспрямованого викриття Грушевського як «нацдемівця», «класового ворога» тощо. До цих оцінок фактично приєдналася і частина його вихованців. Якщо й були спроби захисту історика, то дуже неспіливі і завуальовані. Обговорення в академії швидко підхопила республіканська преса.

Зупинимось на аналізі кількох матеріалів, які найбільш повно відбивають характер тісно пов'язаних політичних і наукових звинувачень на адресу Грушевського. З промовою «Проти інтервенції буржуазної науки» виступив голова Держвидаву України, член ВУЦВКу та ЦК КП(б)У А. Річицький³. Відправним моментом промови він обрав виступ на травневому засіданні співробітника ВУАН, голови комісії по складанню Біографічного словника М. Могилянського. Справа в тому, що ще у 1926 р., враховуючи зближення Грушевського з керівними колами республіки у боротьбі проти Єфремова та Кримського, той опублікував оповідання «Вбивство», в якому таврував колишнього голову Центральної ради за зраду ідеалів.

Однак у ситуації, що склалася, в його поглядах на творчу спадщину Грушевського побачили спробу захисту останнього. Кваліфікуючи виступ Могилянського як спробу вивести Грушевського з-під марксистської критики, Річицький мимохідь визнає, що вчений подав багато матеріалу в своїй історичній праці, але суть у тому, як він подається і висвітлюється. На його думку, методологічні, філософські, історичні концепції Грушевського характеризують ідеологію буржуазії, а тому «марксо-ленінська історична наука не може утворювати свою будівлю поруч з будівлею Грушевського, а може скласти свою будівлю лише проти Грушевського, в боротьбі проти буржуазної методології». Виходячи з цього кредо ідейно-класової непримиренності, Річицький вибудовує гостро викривальну конструкцію своєї промови. У порівнянні з іншими «критиками» Грушевського, особливо наступних років, цей виступ все-таки носив якийсь наукоподібний характер, хоч і виказував характерну для тодішніх вчених-марксистів певну методологічну зашореність.

Для критичного аналізу Річицький бере не фундаментальні історичні праці, а публіцистичні, політичні виступи Грушевського. Він відзначає, що у роки революції, за радянських часів історик підкреслено відносить себе до революційних народників, послідовників Драгоманова. У цьому виступаючий вбачає лише тактичний хід Грушевського, намагання прикрити буржуазно-ідеологічні позиції. Перехід його від тупів-

² З огляду на те, що питання нищення школи Грушевського досить повно подано у статті В. Заруби «Погром» (Літ. Україна.— 1991.— 11 липня), у даній публікації свідомо зосереджується увага лише на спробах тодішньої офіційної історіографії та пропаганди розвінчати історика, довести «класово ворожу» сутність його праць, «шкідницьку роботу» очолюваних ним установ тощо. Відзначаючи ґрунтовну фактологічну базу дослідження В. Заруби, не можна погодитися з висновком автора про те, що погром видатного історика триває. Навпаки, Михайло Грушевський повертається до нашої історичної свідомості, займає почесне місце в історіографії. Адже саме життя дезавує його колишні неправильні оцінки.

³ Річицький А. Проти інтервенції буржуазної науки // Більшовик України.— 1931.— № 9—10.

ців (націонал-кадетів) до українських есерів Річицький теж вважає тактичним кроком буржуазного ідеолога, розрахованим на вплив на маси. У цих звинуваченнях була певна доля правди. Адже у 1917 р. Грушевський остаточно відійшов від ліберально-буржуазної партії соціал-федералістів і став одним з лідерів партії українських есерів, а у 1922 р. відійшов і від неї.

Далі Річицький піддає критиці Грушевського за те, що у журналі «Україна» він як головний редактор не публікує матеріалів з історії КП(б)У та Жовтневої революції. Цей закид мав усі підстави, але й Грушевський не приховував своїх намірів, задекларувавши ще у 1924 р. згадану відмову у вступі до першого номера журналу. Для Річицького це неприпустимо, бо «робітничий рух взагалі і комуністична партія зокрема підготовляли пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату». Для нього це незаперечні підстави висвітлення вказаних питань у всіх радянських виданнях, включаючи й «Україну».

У твердженнях Грушевського про гнилість царського самодержавства Річицький вбачає намагання применшити роль пролетарських мас у звершенні революції: «Отак акад. Грушевський паплюжить революцію і клепає на робітників та селян, що її зробили». Розглядаючи розуміння Грушевським терміну «нація», Річицький для вагомості критики вченого наводить сталінське визначення цього поняття. Загалом він робить висновок, що «в особі Грушевського, його школи, його історичних праць, його публіцистичних праць, ми маємо українського націоналіста». Вся його робота кваліфікується як інтервенція буржуазної науки в соціалістичне будівництво на ділянці культури. На закінчення виступу Річицький закликав скерувати «наші гармати і багнети» проти ворожої класової ідеології і дати їй відсіч пролетарською зброєю марксо-ленінської науки.

З величезною статтею під промовистою назвою «Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» виступив колишній директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У М. Рубач⁴. Остання подача його публікації присвячена розгляду соціально-політичних поглядів вченого після повернення з еміграції. Як і Річицький, Рубач аналізує праці Грушевського, подані головним чином у журналі «Україна». Зокрема, звернувши увагу на низку його статей про Костомарова, Драгоманова, Антоновича, Лазаревського, він стверджує, що вчений ідеалізує діячів буржуазного національного руху, впадає в «апологетику поміркованих ліберальних українських істориків». Саме у цьому Рубач вбачає свідчення того, що Грушевський не відмовився від своїх старих політичних поглядів, не став на позиції пролетаріату, а залишився «репрезентантом своєї кляси — українського куркульства та буржуазної інтелігенції». Автор статті пояснює, що зарахування Грушевським Костомарова до «батьків нової України» обумовлене потребами нової неписької української буржуазії. Піддаючи «розбору» статтю Грушевського про Антоновича, Рубач знаходить у ній «такі націоналістичні перлини, від яких так і віє зоологічним націоналізмом». Головні звинувачення проти вченого базувалися на класовому підході до розв'язання національного питання, якого, безперечно, не сприймав Грушевський.

Відповідаючи на власноруч поставлене питання: на кого орієнтується Грушевський, Рубач підкреслює — підживлену непом'яну стару глитайню та міську буржуазію, нові верстви куркульства, певні верстви української інтелігенції. З врахуванням того, що стаття Рубача вийшла в світ наприкінці 1932 р., стає цілком очевидним підганяння «класово-ворожої бази» під праці вченого. Адже на той час неп'я був згорнутий, а куркульство ліквідоване як клас.

⁴ Див. журн. «Червоний шлях». — 1932. — № 5—6, 7—8, 11—12. Рубач теж брав участь у засіданнях історичного і філософського циклів ВУАН (травень 1931 р.).

Грушевський свідомо і послідовно ігнорував Жовтневу революцію, диктатуру пролетаріату. Як і інші його критики, мимо цього не міг пройти й Рубач. Він слушно зауважує, що «примат національно-культурництва над класовою боротьбою по-старому характеризує схему Грушевського». Домінування класового над усім іншим у власних підходах і оцінках Рубач вважав єдино вірним методологічним критерієм. Тому й закликав до рішучої, непримиренної боротьби проти «класово-ворожої ідеології Грушевського».

Завідуючий культпропвідділом ЦК КП(б)У А. Хвиля зосередив увагу на критиці журналу «Україна»⁵. Вже у вступній частині статті автор кваліфікує часопис як «сімейний журнал оцієї української буржуазної інтелігенції та українського панства». Важливо підкреслити, що публікація по суті була інтерпретацією вже інкримінованих Грушевському раніше «гріхів». Зокрема, Хвиля повернувся до розгляду статті Грушевського у зв'язку з п'ятдесятиліттям Емського указу 1876 р. царя, яким було заборонено вживання української мови⁶. Правильно характеризуючи згубну роль царського акту у нищенні української культури, Грушевський вбачав підступи проти розвитку національних мов у виступах Ларіна і Єнукідзе, які на сесії ВУЦВК Рад СРСР звинуватили союзні республіки в ігноруванні російської і насадженні національних мов. Хоч їх виступи Хвиля і визнає помилковими, але побоювання Грушевського щодо небезпеки повороту «абсолютної гегемонії великоруської культури» він розцінює як спробу з боку того довести, що розв'язання національного питання в рамках пролетарської держави неможливе. «Як бачимо, немає для Грушевського ні диктатури пролетаріату, ні робітничої кляси, ні комуністичної партії, що гарантують дійсно правильне розв'язання національного питання», — з пафосом констатує Хвиля.

Ці звинувачення мали підстави, бо Грушевський не визнавав диктатури якогось одного класу чи партії, хоч виступаючи за «диктатуру трудового народу», він мав на увазі перш за все українське селянство як носія національного. Обстоював він й багатопартійність, закликаючи ще у 1921 р. КП(б)У не творити «окремішності однієї партії», поділитися з іншими «владю, працею і відповідальністю»⁷. Вороже ставлення головного редактора «України» до диктатури пролетаріату Хвиля вбачає й у термінології журналу. Він вказує, що на його сторінках не зустрічаються такі поняття, як «робітники та селяни», «селянська біднота», а лише — «український нарід», «широкий український загаль» тощо. Теж саме повторюється й з поняттям «Радянська Україна». В журналі, як правило, вживається — «Нова Україна», «Велика Україна». А під формулюванням «Велика Революція» малася на увазі Лютнева революція 1917 р. Безперечно, це не було випадковістю, а навпаки — принциповою позицією Грушевського.

В цей же час з'явилася розгромна рецензія О. Дорошкевича на монографію «Заборона українства»⁸. Вибір саме цієї книги як об'єкта ідеологічного «биття» був цілком свідомим. Адже її автор — одна з найпомітніших постатей школи Грушевського, його найближчий помічник, секретар редакції журналу «Україна» проф. Ф. Савченко. Монографія дістала кваліфікацію «наскрізь ворожої, реставраторської книги». Головні причини методологічних прорахунків монографії рецензент вбачав у тому, що Савченко «весь виріс із школи Грушевського».

Цю публікацію можна було б віднести до ординарних на той час погромницьких статей, якби її автор сам не належав до тієї ж школи.

⁵ Хвиля А. Буржуазно-націоналістична трибуна // Більшовик України.— 1931.— № 6.

⁶ Грушевський М. Ганебної пам'яті // Україна.— 1926.— № 4.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 94, арк. 1—20; Культура і життя.— 1991.— 6 трав.

⁸ Дорошкевич О. Ще одна буржуазна інтерпретація минулого // Життя і революція.— 1931.— № 11—12.

Швидко зорієнтувавшись у політичній кон'юктурі, керуючись інстинктом самозбереження, Дорошкевич став під інші прапори. Цей перехід закономірно відбивав встановлення панівного положення офіційної історіографії, але й за цих умов його виступ був проявом невдячності до колишніх вчителів. Та «загострення класової боротьби» вже відкинуло цю моральну категорію. Публічна критика Грушевського шляхом дискусій, публікацій численних статей у пресі супроводжувалася руйнуванням створених ним науково-дослідних підрозділів. У 1930 р. був ліквідований історико-філологічний відділ і фактично розпалася історична секція академії. Одна за другою припиняли роботу або передавалися іншим академікам комісії порайонного дослідження історії, які започаткував і очолював Грушевський. Припинився вихід журналу «Україна». Аспіранти Грушевського передавалися іншим науковим керівникам.

Початок 1932 р. був позначений підвищенням уваги ЦК КП(б)У до стану справ у історичній науці. Це обумовлювалося низкою обставин. По-перше, необхідністю повного розгрому «буржуазно-націоналістичної» концепції історії України, головним чином представленої Грушевським та його школою. По-друге, тією ситуацією, яка склалася у республіці на ниві марксистської історичної науки. Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського, викриття його праць як «ідеологічно хибних», вигнання з академії та засудження у справі т. зв. «Українського національного центру» створили парадоксальне становище — за п'ятнадцять післяжовтневих років не були підготовлені «ідейно витримані» офіційні підручники з історії КП(б)У та революційного руху на Україні.

29 січня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло спеціальне питання «Про історичні справи». Була утворена повноважна комісія, якій доручалося розглянути всі основні питання у зв'язку з дискусією на історичному фронті і розробити тези, що склали б основу написання історії КП(б)У. До комісії ввійшло майже все вище керівництво республіки: Косіор, Чубар, Петровський, Скрипник, Затонський, Шліхтер, Любченко, Строганов, Терехов, Хвиля⁹. Характерно, що жодного науковця-історика до комісії не введено. Це не було випадковістю, оскільки тривалі дискусії у середовищі істориків вимагали все нових жертв на догоду загальнополітичній кон'юктурі. Серед них вишукувалися не тільки «буржуазно-націоналістичні», але й «правонарушаючі», «троцькістські» та інші відступники. За цих умов жертвами ставали учорашні активні «критики». Така доля спіткала навіть директора Іспарту ЦК КП(б)У М. Рубача. Партбюро Інституту історії ВУАМЛІНу провело декілька засідань, присвячених ідеологічному розбору його праць. Вони були затавровані як «нацдемівська», «цілком правоопортуністична та троцькістська фальсифікація»¹⁰. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У Рубач був знятий з посади, хоч його статті по викриттю Грушевського продовжували виходити і, можливо, стали своєрідною індульгенцією, яка дозволила їх авторові уціліти у середині 1930-х рр.

Трохи пізніше Політбюро ЦК КП(б)У утворило комісію по виданню історії громадянської війни на Україні. Поряд зі Скрипником, Якіром, Хвилюю до неї були включені керівники історичних та архівних установ — Загребський, Покровський, Семко, а також письменники Хвильовий, Микитенко, Епк, Ірчан та інші¹¹.

Особлива увага до «історичного фронту» визначалася не тільки власним бажанням політичного керівництва республіки розгромити «знахабнілого класового ворога», а й впливала з принципових установок статті І. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» (лист до редакції журналу «Пролетарская революция»). Журнал істориків республіки у першій книзі за 1932 р. подав виклад сталінського листа,

⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 235, арк. 47.

¹⁰ Там же, ф. 1; оп. 10, спр. 2472, арк. 1, 21.

¹¹ Там же, оп. 6, спр. 237, арк. 3.

а також вмістив передову статтю «Вивчення історії партії поставити на більшовицькі рейки». У ній словами іншого «вождя партії і народу» Л. Кагановича викладався головний методологічний ключ перебудови історичної науки: «...Треба по-більшовицькому, по-ленінському підійти до історії минувшини, до історії вчорашнього дня і підійти так, щоб історію цього вчорашнього дня пов'язати з генеральною лінією партії, з тими новими завданнями, що стоять перед нами сьогодні і стоятимуть завтра»¹².

Влітку 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про помилки осередку (КП(б)У — Р. П.) ВУАН у питаннях ідеологічної роботи серед науковців ВУАН». Відзначивши значну роботу партосередку академії по боротьбі з ідеологічно ворожими течіями та їх виразниками, Політбюро вказало й на деякі політичні помилки, властиві діяльності комуністів ВУАН. Зокрема, наголошувалося, що були порушені постанови партії і «вказівки товариша Сталіна» щодо політики партії до старих фахівців. Суть їх полягала в тому, що, зосередивши «критику супроти окремих вчених на їх помилках і позиціях року 1917 — 1919», не були взяті до уваги позиції, які ці вчені займали в останні роки та їх позитивна робота¹³. Постанова була прийнята не на засіданні, а оптом, тобто без обговорення. Є підстави вбачати у ній вимушену реакцію на критику з боку вищих державних чи партійних органів у питанні ставлення на Україні до вчених, колишніх діячів антирадянських партій та установ. Можливо, йшлося саме про Грушевського. Не виключено, що така критика могла пролунати або була подана у завуальованій формі при обговоренні звіту ВУАН на засіданні президії ЦВК СРСР у травні 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У надавало цьому звітові чимало значення і зобов'язало Затонського, Скрипника і Шліхтера виїхати до Москви, взяти участь у розгляді цього питання¹⁴. На користь наведеної версії свідчить і вщухання критики на адресу Грушевського. Слід зважити й на ту обставину, що у 1932—1933 рр. Україну терзав найлютіший за всю її історію голодомор.

Однак вже восени 1933 р. новий завідуючий культпропвідділом ЦК КП(б)У Кіллерог вніс проект спільної постанови ЦК КП(б)У і РНК УСРР «Про стан і роботу Всеукраїнської академії наук». Головна критика була зосереджена на другому, соціально-економічному відділі. Відзначалася наявність у його складі «осіб ворожих партії і радвладі (прихильники російського великодержавного шовініста акад. Воблого, прибічники українського фашизму — група грушев'янців, акад. Кримський і недобитки контрреволюційної ефремівщини)». Того ж дня Політбюро в основному погодилося з внесеним проектом.

Постановою передбачалося позбавлення звань академіків Возняка, Колесси, Студинського, Щурата. В обґрунтуванні зазначалося, що вони «цілком запродалися польським поміщикам», «скеровували свою діяльність на відрив Радянської України від СРСР». Академіки Воблий та Кримський теж мали бути виключені з ВУАН «як активні класові вороги, лідери націоналістичних угруповань», а академік Юринець «як прихильник буржуазної філософії» (незважаючи на тривале і ревне служіння офіційній владі). Крім того, на пенсію переводилася значна група академіків: Липський, Корчан-Чепурківський, Яворницький, Срезневський та інші. Були намічені заходи по формуванню нового поповнення академії та підпорядкування її Комітетові по наукових установах при ВУЦВК¹⁵.

18—22 листопада 1933 р. відбувся об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. Його матеріали повністю підтвердили, що керівництво республіки зарахувало М. Грушевського до низки «контрреволюціонерів-на-

¹² Літопис Революції.— 1932.— № 1—2.— С. XXIII.

¹³ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 236, арк. 209—210.

¹⁴ Там же, арк. 5.

¹⁵ Там же, ф. 1, оп. 16, арк. 10, 151—152.

ціоналістів», поставило в один ряд з Петлюрою, Коновальцем та іншими. У доповіді Косіора «Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні» відзначалося, що закоренілі вожді української контрреволюції — Винниченко, Грушевський, Шаповал, Коновалець та інші — спробували використати рух української еміграції на батьківщину у своїх цілях. Зокрема відзначалося, що «пропущений для чесної роботи» Грушевський потім був викритий як голова «Українського національного центру».

Заступники наркома освіти Хвиля та Дудник теж не обминули у своїх виступах Грушевського. Перший, викриваючи Скрипника, підкреслив, що той у одній з промов назвав Запорізьку Січ організацією збройних сил українського народу. І щоб зовсім «добити» покійного наркома, додав: «Отже по суті між ним і Грушевським... не було ніякої різниці». Дудник, ведучи перелік шкідницької продукції академії, говорив: «В історії — праці відомого Грушевського, його школа в особі Шамрая, Глушка та інших веде послідовну боротьбу проти радвлади». У резолюції пленуму підкреслювалося, що нова тактика буржуазно-куркульських елементів (тихої сапи — Р. П.) «вдохновлялася старими вождями української контрреволюції — Винниченком, Грушевським, Шаповалом та іншими»¹⁶.

Однак політичне керівництво республіки не вважало справу розгрому історичної концепції Грушевського завершеною. Він залишався дійсним членом республіканської і союзної академії, незважаючи на численні реорганізації і структурні перелаштунки, розгін його підрозділів, вважав себе керівником кафедри, вів листування з приводу планів роботи, видання наукової продукції тощо. На початок січня 1934 р. була запланована чергова сесія ВУАН. Першою у порядку денному стояла доповідь наркома освіти, академіка Затонського «Про національно-культурне будівництво та боротьбу з націоналізмом». Політбюро ЦК КП(б)У надавало сесії важливого значення. Йшлося про затвердження нової структури академії, виключення з її складу низки дійсних членів, розгортання кампанії по виборх нових академіків. Доповідь Затонського мала стати політичним, ідеологічним обґрунтуванням цих змін. Він повинен був подати Політбюро тези своєї доповіді, а партосередок академії — розглянути тези виступів усіх інших учасників сесії.

У архіві збереглися підготовчі матеріали до доповіді Затонського, в тому числі й детальний план розділу про Грушевського. Він яскраво розкриває технологію підготовки викриття вченого і політика. Матеріал мав починатися загальним визначенням Грушевського як яскравого виразника однієї з центральних постатей українського націоналізму. Далі ставилося завдання «розвіяти, розтрощити легенду про революційну роль Грушевського на будь-якому етапі»¹⁷. З цією метою для наркома мали бути підібрані матеріали про Грушевського як ліберального демократа, угодовця, автономіста-культурника, цитати про антисемітські «вибрики» вченого, про кадетську орієнтацію, ворожнечу до всього великоруського тощо. Окрему групу у цьому переліку становили питання про соціальні корені націоналізму Грушевського: міцна сільська буржуазія-куркульство, новоявлена міська буржуазія, буржуазна інтелігенція. Далі позиція Грушевського з українського питання протиставлялася поглядам Шевченка, Герцена, Добролюбова, Чернишевського, наводилися витяги з праць Леніна і Сталіна, виступу Петровського у Державній думі.

Добиралися також цитати на підтвердження західнонімецької орієнтації Грушевського, зокрема його обґрунтування запрошення на Україну кайзерівських військ. Робилося також порівняння розуміння «ним і нами» заможності селянства. Розглядалися питання переходу до есе-

¹⁶ Там же, оп. 1, спр. 722, арк. 40, 45, 50, 58, 185.

¹⁷ Там же, оп. 16, спр. 10, арк. 215.

рів, наводилися оцінки Грушевського Д. Дорошенком тощо. Особлива увага акцентувалася на розгляді теоретичних гасел Грушевського як форми ошуканства трудящих: «єдиний національний фронт», «нація над класами», «державна над партіями», «безбуржуазність української нації» тощо. Для порівняння наводилися цитати з праць В. Винниченка, М. Залізняка, які були покликані спростувати положення Грушевського.

Окремо розглядалася політична платформа Грушевського у роки еміграції: «самокритика», намагання врятувати партію есерів, необхідність організації селянства та інші положення. Академікові дорікалося за невдячність у відповідь на створення нормальних умов праці після повернення. Цитатами мали підтверджуватися його намагання продовжити стару лінію, але у більш завуальованих формах, спроби «скупчити старі націоналістичні кадри, виховувати нові». Завершувався матеріал аналізом змісту ювілейної промови, політичної декларації та інших виступів Грушевського. Головний акцент робився на ігноруванні диктатури пролетаріату, намаганні ідеологічно піднести селянство, шукати спадкоємність у «золотій нитці» національно-визвольного процесу. Під аргументацію цих «хибних» положень Грушевського добиралися відповідні факти та цитати»¹⁸.

Затонський виступив на січневій 1934 р. сесії ВУАН з великою доповіддю, яка потім вийшла окремою брошурою¹⁹. На доповідь була ухвалена відозва до всіх наукових працівників Радянської України. Цей об'ємний документ розпочинався «палким вітанням великому вождеві тов. Сталіну», містив багатослівну риторику фальшивого ентузіазму і не обійшовся без прокльонів на адресу контрреволюціонерів-націоналістів — від Петлюр, Винниченків, Грушевських, Левицьких, Коновальців, Скоропадських до Баданів, Шумських, Солодубів²⁰.

Зі складу академії були виключені Возняк, Колесса, Студинський, Щурат — як вороги трудящих мас України, Юринець — як відвертий пропагандист буржуазної ідеалістичної філософії, Рудницький — як активний учасник контрреволюційної націоналістичної організації. До інших, попередньо визначених для позбавлення звань академіків, черга ще не дійшла. І певною перепорою на цьому шляху був М. С. Грушевський.

Добре розуміючи, що той користується підтримкою у союзних академічних і урядових колах, Затонський у травні 1934 р. офіційно звернувся до Косіора і Постишева з нагадуванням вирішити питання про Грушевського у Москві. Якраз наближалася чергова сесія ВУАН, і коли б центр дав «добро», то Грушевського можна було б вивести з академії. Ось що писав Затонський: «Потрібно вирішити, яку позицію ми займаємо щодо Грушевського. Нині він вважається у відрядженні, отримує зарплату, веде листування з ВУАН щодо «плану робіт» своєї кафедри, вимагає видачі різних посвідчень і довідок. Все це на цілком законних підставах.

Товариші, які працюють у Президії ВУАН, опиняються у найдурнішому становищі, неможливо буває просто відмовчуватися. Не можна вимагати, щоб, наприклад, президент ВУАН Богомолець на свій страх вирішував, що йому відповідати Грушевському, коли члени партії не можуть сказати нічого певного.

Простіше усього було б зробити оргвисновки з того, що відомо і вже опубліковано про контрреволюційну діяльність Грушевського. Якщо це виявиться через ряд причин несвоечасним, то потрібно дати чітку відповідь, що Грушевський вважається академіком (хоча б у відрядженні) з відповідними висновками — легалізація офіційного листування з ним, видача належних довідок і т. п. Рішення щодо Грушевського потрібно

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 11, спр. 235, арк. 82—85.

¹⁹ Затонський В. Про національно-культурне будівництво й боротьбу проти націоналізму. — Харків, 1934.

²⁰ Вісті Всеукраїнської Академії Наук. — 1934. — № 1. — С. 12—17.

ще й тому, що без цього важко що-небудь зробити стосовно всяких Воблих, Кримських і компанії»²¹.

Однак чи то Косіор з Постишевим не наважилися порушити питання про Грушевського у Москві, чи там не дали дозволу на його вигнання з ВУАН, важко сказати, — він залишався її дійсним членом. Однак 1934 рік приніс нову хвилю політичних звинувачень на його адресу. Замість очолюваної Грушевським історичної секції був утворений Історично-археографічний інститут. Його друкованим органом стали «Записки». У передмові до їх першої книжки відзначалося, що «історичні установи ВУАН об'єднували чималу кількість як з табору українського, так і великодержавницького, групуючись, головним чином, навколо академіка М. Грушевського». Видання відверто декларує найголовніше завдання інституту і своє власне: «Викрити й розтрошити буржуазно-націоналістичні і націонал-ухильницькі історичні схеми й концепції, боротися з перекрученням і фальсифікацією історії, за правильну марксо-ленінську схему історії України»²². Перший номер «Записок» яскраво підтвердив ці наміри своєю тематикою.

Варто відзначити, що після приходу у Німеччині до влади гітлерівців у лексиці політичних кваліфікацій уявних ворогів Радянської влади з'явився епітет «фашистський». Науковці новоствореного інституту у своїх «викривальних» статтях щодо Грушевського та його учнів з задоволенням приклеювали їм це вбивче тавро. Журнал відкривався статтею І. Кравченка «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії». Наступна публікація Ф. Ястребова була присвячена II частині IX тому «Історії України—Руси» і мала теж не менш красномовну назву «Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні». Потім йшов матеріал І. Слизького «Про націонал-фашистські настанови у виданні I тому творів В. Антоновича» і т. д. Вже у першій статті «Записок» безапеляційно стверджувалося, що Грушевський у своїх працях «подавав в українській історичній науці націонал-фашистські теорії і «теорійки», вів шалену класову боротьбу за історичне обгрунтування планів інтервенції та повалення Радянської влади на Україні і відкрив її від СРСР»²³.

Немає ніякого сенсу доводити наукову неспроможність цих звинувачень. Життя спростувало і відкинуло їх. Проте вони назавжди залишаться символами епохи сталінщини, безмірної ідеологізації науки, аморального служіння політиці, взірцями псевдонаукової брутальної риторики. Хоч щодо згаданої статті Кравченка, то для сучасного дослідника вона становить певний інтерес, оскільки підбиває підсумки розгрому школи Грушевського, подає факти гоніння грушев'янців після вигнання їх лідера, особливо молодшої генерації (Шамрай, Карачківський, Глушко, Глядківський та інші). І ще одна характерна деталь, якої автор тоді не брав до уваги, громлячи не тільки Грушевського, але й його ідейних опонентів — Скрипника, Шумського, Яворського, Юринця. Система і тих, і інших привела до спільного знаменника.

Закінчувався 1934 рік. Грушевський відпочивав у одному з кисловодських санаторіїв. У нього виявився карбункул. Внаслідок некваліфікованого хірургічного втручання хвороба ускладнилася, і 25 листопада він помер. Це найпоширеніша версія. Висловлюються припущення про можливе втручання всесильного НКВС, хоч ніяких доказів не наводиться²⁴. На смерть академіка Грушевського газета «Правда» відгукнулася некрологом, у якому він характеризувався як «один з найвидатніших буржуазних істориків України»²⁵. Порівняно з поширеними тоді в республіці оцінками — «нацдемівець», «буржуазний на-

²¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2742, арк. 10.

²² Записки Історично-археографічного інституту.— 1934.— № 1.— С. 8.

²³ Там же.— С. 12.

²⁴ Див.: Вечірній Київ.— 1991.— 19 лип.

²⁵ Правда.— 1934.— 28 нояб.

ціоналіст», «соціал-фашист» це була більш ніж толерантна кваліфікація вченого. Вона, безумовно, вплинула й на ставлення до покійного з боку керівництва УСРР. Для організації похорону утворили урядову комісію на чолі з заступником голови РНК В. Порайком. Належну участь у скорботних клопотах взяла президія ВУАН. М. С. Грушевського поховали на Байковому кладовищі. І сьогодні на центральній алеї поруч з Воскресенською церквою стоїть надгробний обеліск з горельєфом патріарха української історіографії і лаконічним написом «М. С. Грушевський».

* * *

Завершилося останнє десятиліття Михайла Грушевського. У часі воно розпадається на дві майже рівні, але такі різні частини. Перша починається від його повернення на Батьківщину. Заманлива далечинь непівських горизонтів, національне відродження, що сходило паростками українізації, респектабельність урядових гарантій зародили у вченого віру в можливість продовження наукової праці. А потреба реалізації широкомасштабних дослідницьких планів, необхідність закінчення багатотомної «Історії України—Руси», відродження наукової школи стали найголовнішими чинниками приїзду на Україну.

На цьому відтинку вектор інтересів «верхів» республіки і Грушевського збігся у прагненні добитися зміни керівництва ВУАН. Перші хотіли оновлення президії як перепони на шляху ідеологічного оволодіння цією важливою установою, а Грушевський прагнув посилення власного впливу, розвитку установ історичного профілю. Декларативно відмовившись від політичної діяльності, він прийняв запропоновані умови політичної гри: ти нам — сприяння в усуненні Єфремова, Кримського, ми тобі — підтримку в просуванні на посаду президента. Так вчений знову опинився між історією і політикою.

Якщо на шальках терезів ретроспективи зважити послуги, надані ним у боротьбі за взяття академічного «бастиону», і вагомі здобутки у розвитку історіографії українського відродження, то останні помітно переважають. До того ж, балансуючи між колишніми «своїми» і офіційною владою, він майже не переступав ту моральну грань, яка була прокладена його світоглядними принципами. Інтегруючись у нові суспільні структури, Грушевський максимально використав свій авторитет, поточну кон'юнктуру для розвитку наукових досліджень, відстоювання своєї схеми історичного процесу. Значною мірою це вдалося, оскільки він твердо і послідовно провадив лінію неприйняття комуністичної ідеології, нових методологічних підходів до висвітлення історичного минулого.

Таким чином, перше радянське п'ятиріччя (1924—1929 рр.) стало апогеєм творчого піднесення історика і його школи. Цей факт слід віднести як до заслуг Грушевського, так й на рахунок загальної політичної атмосфери у республіці та слабкості молодой марксистської історіографії. Десь у 1929 р. губиться межа рішучої зміни на гірше у ставленні до Грушевського. Академія вже була «взята», і потреба у його послугах відпала. Процес так званої «Спілки визволення України» з Єфремовим на чолі блискуче вдався. Взята на озброєння теорія «загострення класової боротьби» вимагала пошуку нових «ворогів». «Історичний фронт» вибив науковців-марксистів типу Яворського і все більше повертав проти української буржуазної історіографії, уособлюваної в першу чергу Грушевським.

Наростання «наукової» критики історичних і політичних концепцій Грушевського супроводжувалося структурними змінами в академії, спрямованими на ліквідацію установ історичної секції, розгін її кадрів, закриття друкованих органів. Потім Грушевського заарештують у справі сфабрикованого «Українського національного центру», доб'ються визнання вини і раптово звільнять, направивши у рятівне вигнання до

Москви. У республіці аж до смерті вченого вестиметься кампанія по «викриттю» «монументального жреця зоологічного націоналізму» та його «фашистської концепції».

Трагічний фінал життя М. С. Грушевського в умовах сталінського тоталітаризму був цілком закономірним і типовим для долі багатьох представників національної інтелігенції, а з огляду на політичне минуле і наукові погляди історика — навіть неминучим. Нині процес повернення Грушевського до свого народу, історичної науки, загальнолюдської культури стає все стрімкішим. Виходять його праці, досліджується життя, пошановується ім'я. І, можливо, саме тепер нам слід вберегтися від спокуси ідеалізації великого історика і непересічної особистості, від створення нових міфів, але вже зі зворотним знаком.

На наш погляд, науковцям і архівістам, громадськості республіки варто взятися за розв'язання принаймні трьох невідкладних і взаємопов'язаних завдань. *Перше.* Вести послідовне видання праць вченого, спочатку доступним на сьогодні фототипним способом. Одночасно готувати зібрання творів, яке б включало наукові праці, публіцистику, підготовчі матеріали, багату епістолярію. *Друге.* Організувати скоординовану на державному рівні роботу по розшуку документальних матеріалів про життя і діяльність Грушевського як у вітчизняних, так і зарубіжних архівах. *Третє.* Підготувати наукову біографію М. С. Грушевського, яка б ґрунтувалася на всьому комплексі документів та об'єктивних оцінках його дослідницької і громадсько-політичної діяльності. *Четверте.* Необхідно розпочати вивчення наукового, перекладацького доробку інших Грушевських — Катерини, Олександра, Марії, які теж зробили певний внесок у скарбницю української культури.

Одержано 14.08.91.

Идет речь о последних годах жизни и деятельности М. С. Грушевского, раскрывается содержание кампании «разоблачения» ученого в республике.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті завершується розповідь про долю О. Я. Шумського та деяких інших осіб, котрі проходили по так званій справі «УВО». Автор звертається до подій 1933—1934 рр., коли проходила «чистка» партії, оцінює наслідки вбивства С. М. Кірова, після якого почалася нова хвиля репресій.

«Зачитані Вами свідчення Полоза,— зазначалося в листі,— природно викликали у мене гостру реакцію обурення. А оскільки Полоз користувався у колі людей, котрі його знали, репутацією особисто чесної людини, то я не міг повірити, що він причетний до базгранини такої брудної провокації. Інакше кажучи, я вважав, що зачитані мені «свідчення» — інсинуація і що я просто шантажований. Але після зустрічі з Полозом я повинен принести Вам своє вибачення. Коротка розмова з

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1990. — № 12; 1991. — № 4, 5, 6, 7, 8, 10.